ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ի ՆՊԱՍՏ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(Շար. տես. 1919 Բզմ. էջ 181).

Ամբ ինչպէս քաղաքի ազգաբնակութեան կէսն 7500 տուն, այսպէս ալ 300 գիւղերէից կէսն, այսինքն են 150 առնուազն հայեր էին 1600էն առաջ, իսկ արդ համարելով միջին հաշուով մէն մի գիւղ 100 տուն, կ'ունենանք 15,000 տուն, որ քաղաքի 7500 տանց վրայ աւելցնելով, կը լինին ամբողջ ի միասին 22,500 տուն. և իւրաքանչիւր տուն 10 հոգի հաշուելով կը լինին 225,000 հայեր։ Այսպիսի բազմաթիւ ազգաբնակութենէն մնացած էին ինֆիֆեանի ժամանակ, այն է 1806ին, քաղաքին մէջ 2,000 տուն. Բոքնիկ՝ 100 տուն, Կովտուն՝ 150 տուն, Ազդ՝ 150, Խոշիատեմ, Թաթրուտ, Խանծար, Խորատնս, Խարազ, իւրաքանչիւրն 40–50 տուն բնակչօք. ընդամէն տունք 2670 × 10 = 26,700 անձինք։ Բնականապէս այժմ կը հարցուի, ապա ուրեմն մնացած 198,300 հայերն ինչ եղան։ Քանի որ անսովոր արտագաղթ մը յիշուած չէ և ոչ ալ նոր կոտորած մը յետ Թիմուր–Լանկի. Հաւանականն է որ ասոնք ալ Զառայցոց բաղդին վիճակուած ըլլան, այսինքն՝ ինամեցած և խառնուած ընդ տաճկաց։

ԵՒԴՈԿԻՈՅ կամ Թոգաթի համար կը գրէ (Բ. եր. 293) թէ. «ի սահմանի նորին են գիւղերէք իբր 190. իսկ բնակիչք քաղաքին են տունք 16,000, յորոց իբր 2500 են յազգէս Հայոց, և 300 ի Ցունաց. մինչդեռ Դուռնրֆորի (Բ. 434) հոն այցելած ժամանակ՝ շատ աւելի էին Հայք։ Այն նահանգի Պիզէռի կամ Պիզառի գիւղին համար կ'ըսէ Ինֆիֆեան. «Պիզառի գիւղ, հեռի ի Թոգաթէ 4 ժամու բնակեալ ի Հայոց... որոց թիւ յառաջ ժամանակաւ հասանէր մինչև յ800 տուն». որով լռելեայն կ'իմացնէ թէ այժմ ոչ նոյնպէս։ Ընդէր. պատճառն յայտնի է։

ՏԻՎԻՐԻԿԻ համար կը գրէ (Բ. եր. 298). «Բնակիչք սորա յառաջագոյն էին տունք 12,000, յորոց իբր 2 հազարքն էին յազգէս Հայոց, բայց այժմ հազիւ գտանին ի նմա առ հասարակ տունք 2,000, յորոց իբր 100 են տունք Հայոց, արք կորովիք. իսկ թէ 1900 տուներն, այսինքն՝ 19,000 հայերը (տունը 10 գլուխէն հաշուելով), ինչ պարագաներու մէջ և ինչպէս անյայտացան, բացարձակապէս լռած է։

ԱՐԱԲԿԵՐ գաւառի մասին կը գրէ (Բ. եր. 303). «Թիւ գիւղերէից սորա հասանէ, ասեն, մինչև 84, բնակեալ ի տաճկաց և բաւ մեծի մասին ի Հայոց. իսկ թիւ բնակչաց քաղաքին իբր 10,000. յորոց իբր 600 (տունք) են յազգէս Հայոց, իսկ մնացեալքն տաճիկք»։

ԷԿԻՆ կամ ԱԿՆ. Անդ. եր. 308. «Բաց ի Հայոց՝ յայս գաւառ են տաճիկք և Հայոհոռոմք. իսկ բնակիչք կրկին վերջին գիւղերէից գեր բաւ մասին դարձան ի տաճկութիւն բազում ամօք յառաջ. ուստի ի տեղիս տեղիս տունք ասցա և ազգատոհմք տակաւին պահեն գհայկական անուանս գաւառին, և կոչեն խալոկկիլ, վարդանկիլ, կնքահայրկիլ, վանգեղ՝ (վասն գոլոյն ի Վանայ)»։

Ոչ միայն այսչափ, այլ և զարդիս տաճիկներէ բնակուած հեռաւեալ գիւղերն, – որոնց անուանքն սակայն նոյնպէս հայյայտի են և հայկական հնութեանց հետքեր ունին, – այսինքն՝ «Բակեր, Ալպրանք, Ազլ, Հաբեղնոց կամ Հաբաղնոց, Սերկեվիլ, Մինչին – գեղ, Սաչառ, Բաղչտաշ, Պաղչաձոր, Ռուքք, Սանաղցիք, Եսդուպցիք, Խասան,

© National Library of Armenia

Ըստպատ, Բեռղան, Կեճկի, — յորում են էմիրք, — և կաչոյ. բնակիչք սորա տունք իբր 100, որք իբր 80 ամօք յառաջ դարձան յազգէն հայոց ի տաճկութիւն, որոց և ազգատոհմք մինչև ցայժմ զհայկական ոճին մականուն: Արակայ՝ մօտ ի Նավրեր գիւղ Հայոց, հեռի յԱկնայ 6 ժամաւ ի կողմն Լերին Սարու – Չիչէկի: Արտաքոյ գեղջն ի զառ ի կողի լերին է գերեզման յանուն սրբոյն Գր. Նարեկացւոյ՝ պատեալ որմովք, ուր էր սեւն եկեղեցին որ կործանեցաւ. Կին ոմն տաճիկ ի նոյն գեղջէ սպաս տանի գերեզմանի սրբոյն, առ որ յաճախեն ուխտաւորք յամենայն կողմանց»:

Իսկ եր. 308 նոյն հատորին կը յիշատակէ հետևեալ մեծ գիւղօրէս, «յորս բնակին Հայհոռոմք, այսինքն են. Վաճք, Ջորակ, Տէկիքլի–դաչ, Շագու կամ Շագի, Մուշեղկայ կամ Մուշեղկան. այս ամենայն գիւղօրէք հայհոռոմաց են յայնկոյս Եփրատայ: Ազգ սոցա յայտնի խնն երևի սերեալ յազգէն Հայոց. և կրօնիւ դարձեալ ապա առ Յոյնս, և ոչ (եթէ) սերեալ ի Յունաց, և զլեզուն փոխեալ ի հայկականն»: Իսկ «թիւ նոցա (այսինքն բնակչաց քաղաքին) տունք 2,200. կէս տաճիկք և կէս Հայք»:

Ինչպէս վերոյիշեալ 17 տաճկական գիւղերն և 7 Հայհոռոմ գիւղերն յառաջագոյն հայեր էին, բայց ետքը դարձած ի տաճկութիւն և ի հայհոռոմութիւն: Այս բանս առանց երկբայութեան է, նախ համաձայն Ինճիճեանի բացորոշ վկայութեան, ապա այն ազգաբնակութեանց մէջ դեռ տեւող հայկական աւանդութիւններով:

Դիտելով որ յիշեալ գիւղերէն ոմանք մեծ էին ըստ Ինճիճեանի, այսինքն 200–300 տուն, ուստի մենք եթէ հաշուենք մերձաւորապէս իւրաքանչիւր գիւղ 100 տուն, և տուն գլուխ 10 հոգի. կ'ունենանք 17,000 տաճկացած և 7000 հայհոռոմցած հայեր Ակնայ գաւառին մէջ, ամէնքն ի միասին 24,000 հայեր, և այս՝ միայն ժէ–ժԸ. դարուն:

Յէջ 93, Ա. Հտ. «ԹՈՐԹՈՒՄ, գիւղաքաղաք գլխաւոր համօրէն գաւառիս: Են ի նմա տունք իբր 400: Պատմի զնախնի հայկազուն բնակչաց Թորթումայ թէ ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի զրկանաց, դարձան առ հաւատս ի կրօնս տաճկաց»: Հոս յայտնի չէ թէ Ինճիճեանի խօսքը Թորթում աւանի՞ բնակչաց մասին է, թէ ընդհանուր գաւառին, որ ունէր 30 գիւղօրէս: Դժուար է որ տաճկաց բռնութիւնը և զրկանքը միայն Թորթում քաղաքաւանի բնակիչները կրած ըլլան, այլ հաւանօրէն գիւղօրէք մանաւանդ, ինչպէս վերջին ժամանակաց փորձը մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ նոյն իսկ տաճկական գիւղերու հինաւուրց ու աւերակ եկեղեցիները, — զորոնք նախապէս կը յիշատակէ Ինճիճեան, — կը թուին վաւերացնել: Ուստի եթէ 30 գիւղօրէից 20ը զէթ (իւրաքանչիւրն 100ական տուն հաշուելով) աւելցնենք վերոյիշեալ 400ին վրայ, կը ստացուի 2400 տուն և մէն մի տուն 10 հոգիէն = 24,000 հոգի առնուազն թրքացած Հայեր այս գաւառիս մէջ:

Խօսելով ԿԱՄԱԽ կամ ՔԷՄԱՀ (ի հն. Դարանաղի) գաւառին վրայ, կ'ըսէ (Հտ. Ա. եր. 102). «Ճոխացեալ է այս գաւառ բնակութեամբ, հին և նոր գիւղօրէիւք, բնակեալ ի Հայոց մանաւանդ ի տաճկաց, որք ըստ մեծի մասին դարձեալ են ի Հայոց, 360 գիւղօրէք ընդ իշխանութեամբ Պէյին, յորոց 250 գիւղօրէք են հասք ամրոցին Կամախու (այն է ի հնումն կոչեցեալ Անի ամրոց: Աստի ասին լինել զաղթականքն յազգէս Հայոց որ ի Թէքիր – Տաղ: Իսկ բնակիչք նորա (իմա՝ Ամրոցիս) են տունք 1500, ըստ մեծի մասին տաճիկք, և սակաւ ոմանք յազգէս Հայոց»:

Արդ՝ եթէ լաւ ի նկատի առնունք Ինճիճեանի առաջին նախադասութիւնը, թէ «ըստ մեծի մասին դարձեալ են ի Հայոց», մանաւանդ եթէ համեմատենք զանի՝ վերջին նախադասութեան հետ (նկատմամբ բնակչաց քաղաքին) թէ. «Ըստ մեծի մասին են տաճիկք». կը հետևի որ ի հայութենէ տաճկացած հայ ազգաբնակութիւնն երբեմն մեծամասնութիւն կը կազմէր, և թէ անոնց բռնի տաճկանալով է որ ետքէն տաճիկները մեծամասնութիւն կազմած են: Ուստի

© National Library of Armenia

այս յայտնի եղելութիւնը հիմն դնելով՝ կարելի է ըսել, որ 360 գիւղորէից մէջ գէթ 160–200 գիւղորէք գաւառին, և քաղաքէն ալ 800–1000 տունք ի հայութենէ դարձած են։ Եւ մեր բռնած ոճով հաշուելով մերձաւորապէս մէն մի գիւղ 100 տուն և տուն գլուխ 10 հոգի, կը ստանանք 160,000–200,000 թրքացեալք ի գիւղորէս, և 8,000–10,000 ի բն. քղ. որոնց գումարն իմիասին լինի = 168,000–210,000։ Եւ այս բանիս ապացոյց են անուղղակի կերպով նոյն իսկ տաճկաց հետևեալ գիւղերէն ոմանց անուանակոչութիւնքն, որոնք զուտ հայկական են. օրի. աղգաւ, Խուտի, Մարիկ կամ Մօրիկ, Կեարկ, Թան, Ճինահիզ, Էրմենիք, Լիզ, Սալամաթ, Մանգար, Գոլովի, Խնձորի, Պահուանդ, Գարվրաս, Բուռաս, Տիկկ, Վանք-տերէսի, Ճոնուր, և այլն։

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ կամ ՄԵԼԱԶԿԵՐՏ գաւառին համար կը գրէ (Ա. եր. 112)։ «Էին ի համօրէն գաւառին 360 գիւղորէք բնակեալք ըստ մեծի մասին ի Հայոց. բայց յամին 1762, խռովութիւնք և մարտ ի մէջ Պէյից բազում քանդմունս արարին յայս գաւառ. և հազիւ մնացին 100 գիւղորէք. յետ այնորիկ խռովութիւնք և պատերազմունք որ եղեն սակաւ ամօք յառաջ՝ ի մէջ սորա և խնուսայ պէին, մեծապէս ապականեցին զայս երկիր. և հազիւ թողին 20 գիւղորէս։ Իսկ քաղաքին համար, թէ յառաջագոյն էին ի սմա տունք 6000, այլ այժմ մնացին տունք իբր 107. յորոց 7 կամ 8 տունք են Հայոց, մնացեալքն քրիստեցաց։ Ի ժամանակս տէրութեան Հայոց էր սա քաղաք մեծ, յոյր սակս գրէ Քեսթիի Զէլէպին (ի Ճիհանենիումային). ‖ Է՛ սա բերդ հնագոյն և աթառանիստ Հայոց ‖։ Արդ՝ թէպէտև Ինճիճեան այսքան բազմաթիւ ազգաբնակութեան մը անհաւատալի կերպով բնաջնջման իբրև պատճառ յիշած չէ անոնց դարձն ի տաճկութիւն, այլ պատերազմունքն և քանդմունք. բայց անուղղակի կերպով կընանք գուշակել, որ գունդագունդ և կրկին ու կրկին գերեվարութիւնք ևս տեղի ունեցած են անշուշտ այդ ժամանակ, որով հոծ հայ ազգաբնակութիւնը գէթ մասամբ խլուած ըլլայ իր բունէն և ձուլուած թրքաց և քրդաց մէջ։ Ուստի ի նկատի ունելով 360 գիւղերը, որոնց մեծագոյն մասն այսինքն 200՝ հայեր էին, և քաղաքին բնակչաց ալ մէկ մասն, այն է 2,000–3,000 տուն։ Ուստի 220,000 հազար ըլլալու էր այնպիսեաց թիւը։

ՇՈՐԷԿԵԼ՝ Այս գաւառ լի էր բնակութեամբ և գիւղորէիւք կը գրէ (Ա. եր. 121) «Այլ յառաջ քան զ50 կամ զ60 ամ՝ Լէզկիք առ հասարակ եղծին և յաւարի առին. և ի բնակչաց բազումք կոտորեցան. և մնացեալքն գերի վարեցան. կամ փախուցեալ ցրուեցան սատ և անդ»։ Հաւանօրէն ասոնցմէ ըլլալու են նաև հայ–լազերն, որոնք Տրապիզոնի և Պարտիզակի շրջակայքը կը գտնուին այսօր, և լեզունին և հնչմունքն իսկ լազերէնով խառն է և դժուարհասկանալի։

ԱԽԼՅԽԱՅԻ նահանգը, որ 24 գաւառներէ կը բաղկանայ, և կը կազմէ Էրզրումեան փաշայութիւնը, և կը ձգուի յերկուս հին նահանգս Մեծին Հայոց, որք կը կոչուէին Գուգարք և Տայք՝ ըստ Ինճիճեանի. «Նախկին բնակիչք սորա էին յորմէ Հայկայ։ Յետ ժամանակաց տիրեցին Վիրք. բայց ի միջին դարու վերստին անկաւ ընդ իշխանութեամբ Հայոց։ Եւ ըստ Վարդանայ անունս գտանի առ Նախնիս. զի Վիրք զկողմանս Տաշրաց և զԳուգարս — ուր է Տաշիր — կոչէին յաւուրս իւր Սմբատ և զՀայս Սմբատիի. և կրսեր եղբայրն Սմբատայ Տիեզերակալին ժառանգէ զՏաշիր՝ Սկորդովք Զորոգետին, և զկայէն, և՝ զկայծան, և՝ զԽորխոռունիք, որ ի Խոռայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնի և Խոռակերտ՝ ի գաւառն Տաշրաց և զԲաղունիք որ է Բաղկերտ. եհաս Գուրգէնայ ժառանգել» (տես Հա. Բ. եր. 276)։ Իսկ Ա. եր. 122, կը գրէ. «Բանզի ի վերջին ժամանակս կործանելոյ տէրութեան մերոյ՝ այս նահանգ եղև պատրսպարան բազմութեան իշխանաց մերոց, նաև հասարակ ժողովրդեան. որք ապա սակաւ առ սակաւ սովորեալք ի լեզու և ի

© National Library of Armenia

բարս, նաև ոմանք ի ծէսս Վրաց, փոխեցան յազգ նոցա։ Այս գաւառք Մեծին Հայոց ի վաղ ժամանակաց անտի գոլով ընդ տէրութեամբ Վրաց, յայն սակս մեծ մասն այսր փաշայութեան կոչի Վրաստան, կամ ըստ տաճկաց Կիւրճիստան։ Գիւղօրէք այսր նահանգի, սակաւ ըստ մեծութեան նորա, յորս ըստ մեծի մասին երևին մինչև ցայժմ մենաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ լքեալք և քայքայեալք։ Բնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, դարձեալք առ հասարակ կամ ի Հայոց և կամ ի Վրաց։ Իսկ բնակիչք քաղաքին առ հասարակ իբրև տունք 30,000, որք են տաճիկք, Վիրք և յազգէս Հայոց առաւել քան զՎիրս»։ Անդ. եր. 124. «Ախլցխա գաւառ և քաղաք նախ քան անցանել ընդ տէրութեամբ տաճկաց, սեփհական էր ժառանգութեամբ Մէնուչէհրի որդւոյ Ղազէի, որ էր յիշխանաց անտի Վրաց։ Բայց ի թուականի Հիճրէթին 988, իբրև Մուստաֆա փաշայն հրամանաւ Սուլդան Մուրատին Գ.ի առ զՇիրվան, երևելիք ոմանք ի Վրաց յայսմ կողմանս տաճկացեալ, այս գաւառ իբրև օճախլըխ նոցա պարգևեցաւ»։

Ինճիճեանի մեզի տուած ազգագրական և պատմական այս շահեկան տեղեկութիւններէն երեք բան ակներև են, այսինքն. Ա. Թէ այդ ընդարձակ նահանգի նախկին բնակիչք ծագումով հայկազունք էին։ Բ. Թէ Հայք տաճկաց տիրապետութենէն թէ՛ յառաջ և թէ՛ վերջը թուով աւելի էին քան զՎիրս, ոչ միայն Ախլցխա քաղաքին, այլ և անոր պատկանեալ ԻԴ գաւառներուն և գիւղօրէից մէջ։ Եւ իրօք Օլթիի, Շավշէթի (Սաթլէլ) և Արդուինի 50էն աւելի գիւղօրէից բնակիչները մերթ միայն տաճիկք և մերթ հայ և տաճիկ են ըստ Հ. Ղ. Ինճիճեանի, Վրացիք չեն յիշատակուիր։ Գ. Հետևաբար՝ ինչպէս Հիճրէթի 988 թուականէն շատ յառաջ Վրաց հետ ազգախառնուած Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին, բնական էր որ այդ թուականէն անմիջապէս ետքն ալ բռնութեան ներքեւ տաճկացած հայերը շատ աւելի եղած ըլլան քան Վրացիք։ Եւ ստուգիւ այս բանիս նայելով է, որ Ինճիճեան Շիրվանայ երևելի Վրացիներու ոմանց դարձը միայն ընդհանրապէս յիշատակած է, և մանաւորապէս ալ Վերին և Ստորին Աճարացիներունը, գրելով (Ա. եր. 131) վերջինոցս մասին. «Լի են այս գաւառք գիւղօրէք (Վրաց) բնակեալք ի տաճկաց, որք դարձեալ են ի Վրաց»։

Իսկ ԿԻՍԿԻՄ և ԲԵՐԴԱԳՐԱԿ (զոր Ինճիճեան՝ ուզած է նոյնացնել Տայոց հին գաւառին Բերդացփորի հետ) գաւառներուն համար կը գրէ. «Գիւղօրէք նորա կառուցեալ են առ վտակօք Ճորոխ գետոյ. բնակիչք նոցա առ հասարակ էին յազգէս Հայոց, այլ այժմ ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն, և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից. և թէ Բերդագրակն՝ գիւղաքաղաք համօրէն գաւառին, և բնակիչք նորա (արդ) տաճիկք, սակայն կան ի նմա տակաւին եկեղեցիք»։ Բերդագրակ գաւառին մէջ միայն կը յիշատակէ (եր. 133) 15 գիւղօրէս Հայոց, ի թիւս որոց և Աղտոտան մեծ գիւղը, որուն համար կըսէ. «Որոյ բնակիչք նորոգ տաճկացան»։

ԱՐԴՈՒԻՆ գաւառին համար կը գրէ (եր. 130). «Ունի գիւղօրէս 50, որոց մեծագոյն մասն են տաճիկք» (այսինքն՝ տաճկացած Հայեր), սակայն առանց յանուանէ յիշատակելու զանոնք։ Նոյնչափ գիւղօրէս ալ տաճկաց յանուանէ կը յիշատակէ Ախըլցխայի գաւառին մէջ, յորս նշանակելի է՝ «Սաքառա կամ Սաֆառա՝ կիսով ժամու հեռի յԱխլցխա քաղաքէն. առ սովաւ տեսանի մեծակառոյց գմբեթաւոր քարաշէն եկեղեցի, որ թուի լինել գործ Թագաւորաշէն. յոր յաճախեն ուխտաւորք յազգէս Հայոց և ի Վրաց, և Նախիման, որ ի բնակչաց աւանդի լինել այլայլեալ ի նախնի անուանէս Մամրռան կամ լաւ ևս Մամբրվան, յիշատակեալ ի Վարդանայ յաւուրս Կուրապաղատին Դաւթի. յորում են այժմ տունք իբր 100 առ հասարակ տաճիկք», այսինքն տաճկացած Հայեր, որուն յայտնի նշան է սրբատեղին և հինաւուրց մատուռն, «ուր ամի ամի, ի տօնի Վարդավառին խուռն ընթանան ուխտաւորք»։

© National Library of Armenia

Աբդ՝ եթէ ի նկատի առնունք ընդարձակածաւալ Նահանգիս (այսինքն Գուգարաց և Ցայոց հարիւրաւոր գիւղերէն միայն 65–70ը գէթ, որոնց մէջ, — Ցաճկաց յիշեալ տիրապետութենէն առաջ Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին, — հաշուենք անոնցմէ իւրաքանչիւրը մերձաւորապէս 100 տուն, (չնայելով որ մի քանի քաղաքաւաններում կային 600–2000 բնակիչք), և տուն գլուխ 10 հոգի, պիտի ունենանք տոնուազն 65,000 – 70,000 վրացած և մահմէտականացած Հայեր։

ՌՈՒՄԳԱԼԷ (ի հն. Հռոմկլայ) Նահանգի նկարագրին մէջ (Բ. եր. 341–343) կը գրէ. «Լնհէշ, գիւղ առ Ռումգալէին՝ յարևմտից Եփրատայ, և Ճիպին՝ գեղ յարևելից Եփրատայ, մերձ Ռումգալէ. բնակիչք սոցա առ հասարակ յազգէս Հայոց, որք ունին եկեղեցիս քարակերտս և մեծաշէնս յոլովաքար վիմաց, և առ նմին զանգակատունս նոյնպէս քարաշէնս։ Իսկ Ա. ռան, Հայնի, Բէ.իլիք՝ են երեք գիւղօրէք մերձ միմիանց և Ռումգալէին՝ յարևելից Եփրատայ. բնակիչք երից գիւղօրէիցս ևս են կենկեաք, որք առ բռնութեան դարձեալ գոլով յազգէս Հայոց ի տանկութիւն՝ ի մէջ ԺԲ. դարուն, որպէս ասեն, ակնմայ միայն պահեն գծէսս նոցա, և յօժարակամ գծէսս քրիստոնէից։ Զգենուն ըստ տանկաց, բայց հասարակ լեզու նոցա է հայկական, և այն յատակ ըստ հնչման, և խառն ընդ գրաբարի։ Աբքն՝ որք շրջին ասա և անդ, գիտեն իսօսել ի բարբառ տանկաց, բայց կանայք նոցա քանզի միշտ ատանին են՝ գրեթէ առ հասարակ բաց ի հայկականեն ոչ գիտեն ոմն ինչ բարբառ, և այն մաքուր և յատակ ըստ հնչման և ըստ բառից՝ որ մերձենայ ի գրաբառն։ Բնաւ խորշին բնակել ի քաղաքս տանկաց, զի մի՛ բռնադատեսցին ի պանդուխտութիւն օրինաց նոցա։ Զուրխս իրենց մկրտել տան, և դնեն անուանս կամ աններշանս և կամ հին նահապետաց և մարգարէից, և ո՛չ դնեն անուանս տանկ տանձիականս, բայց ի լինել մանկան ուժամեայ կամ իննամեայ՝ թլփատել տան։

Ի յամուսնանալ իւրեանց՝ գիշերայն գնացեալ յեկեղեցիսն կատարել տան քահանային զամենայն օրինութիւնս խորհրդոյ պրտակին, բայց ապա գնացեալ ի յԻրքա ամուսնանան և՝ ըստ տանկական օրինի։ Պահեն խստութեամբ զամենայն պահս ծիսի Հայոց՝ զՇաբաթականս, և մանաւանդ զԲատասնորդականն, և զՊաստաւորացն, յորում բազումք զառուրս երիս ամենեին անուսաղ անցուցանեն, թէպետ և առ անուտութեան անկանիլ դիպեսցի նոցա ի մահիճս։ Իսկ զպահս տանկաց ո՛չ պահեն, եթէ ոչ՝ յորժամ գտանին ի քաղաքս բնակեալս ի տանկաց։

Յառուրս կիրակէից գնան յեկեղեցիս մերձակայ գիւղօրէից Հայոց, զոր օրինակ յԼնհէշ, ի Ճիպին, էն. տեսանեն զպատարագ, խաչակնքեն զդէմս, առնեն ծերպրութիւնս, մատուցանեն զորդիս իրենց առ ի ընթերնուոյ ի վերայ զատեստարան։ Իսկ ի յառաջ հինգշաբաթի գիշերայն մատուցանել տան պատարագ առանձին վասն իրենց, և խոստովանեալ հաղորդին օրինաց. իսկ ի մզկիթս ոչ գնան, բայց եթէ յորժամ գտանին յԻրքա կամ յայլ քաղաքս տանկաց։ Բազում յարգութեամբ ընդունին միառն ի նուիրակեն կաթողիկոսին Սոոյ, և իրաքանչիւր գիւղօրէք տան ողորմութիւն 50 դրշ։ Բայց եթէ երբեմն մօրայ ոք եկեսցէ առ նոսա ի մերձակայ տեղեաց, պէտք ունի պարտիզ փուրով հնարին հանել գնա անտի։ Ի հիւանդանալ իրենց՝ գիշերայն բերեալ քահանայ խոստովանին և հաղորդին, բայց ի մեռանելն կոչեալ զիմամն ի քաղաքէն, նմա տան թաղել իբր տանիկ. յետ թաղելոյ տարեալ քահանայ ի վերայ գերեզմանի մեռելոյն, կատարել տան զամենայն կարգս քրիստոնէից. և ըստ կիսոյն տանկաց նմանելով, երբեմն այսպէս ձեռանալով և երբեմն այնպէս՝ երկոցունց ևս հաղորդին, այլ յերկոցունց ևս պակասին, և ըստ արժանւոյն կոչին յամենեցունց կենկեաք, և աղաւաղանօք կասկաս։ Այս հայկական անուն է զոր ծեթքելով յիտալական բարբառ՝ կոչեցին Աստաք կամ ըստ նոցա Աստասին. քանզի և այս անուն ի ԺԱ. և ԺԲ. դարուն ի ժամանակս խաչակրաց մուծաւ յիտալացւոց բարբառ, որով կոչէին ժողովուրդ ինչ

© National Library of Armenia

զկողմամբք Կիլիկիոյ, որք ըստ կիսոյն քրիստոնեայ էին և ըստ կիսոյն յոտար դեն խառնեալ։ Եւ քանզի սոքա աւազակութեանց պարապէին, յայնմանէ սովորութիւն եղև առ խաղացիս զամենայն աւազակս կոչել Ասասինի. վասն որոյ վայրապար տառապեցան ոմանք, ընդ որս և երևելին Մուրատրիոս վասն ստուգաբանութեան այսր ասասինի անուան, յԱրչակունի անուանէ կարծել ածանցեալ, և ոմանց յայլ անուանէ։ Բաց ի յերեցունց գիւղօրէիցս գտանին ի սոցանէ, և յայլ տեղիս[1]. ոչ տան հարկս, այսինքն խարաճ, այլ միայն տուրս վասն կալուածոց իւրեանց, զի դէնիւ տաճիկ համարեալ են առ ամենեսին։ Բարուք հիւրասէր են. բազում մեծարանս առնելով մանաւանդ Հայոց»։ Այս գիւղօրէքս, իւրաքանչիւրն հաշուելով 100 տուն, և տուն գլուխ 10 հոգի կը ստացուին ոգիք իբրև 3,000. իսկ Անթապի կէսկէսներն ևս առ նուազն նոյնչափ, եթէ ոչ աւելի առնելով, կ'ուենենանք 6,000–7,000 ոգիս։

ՄԱՐԱՆԴ (ի հն. Հեր և Զարևանդ) գաւառին համար կը գրէ (Բ. եր. 252) «Բնակիչք սորա ի ժամանակին Շարդէնի (1671–1675) էին տունք 2500 իսկ այժմ են իբր 200, ի Հայոց սակաւք. իսկ Քեաթիպ Զէլէպի կը դնէր ի գաւառի աստ գիւղօրէս 100, այժմ (իմա՝ 1806ին) կ'ըսէ Ինճիճեան. «Գտանին 15 գիւղք՝ բնակեալք ի Պարսից»։ Ուրեմն մնացեալ 85 գիւղօրէից բնակիչքը կամ գերի տարուած, և կամ հետ գհետէ բռնութեան ներքև մահմետականացած են հաւանօրէն, այսինքն՝ մօտ 85,000 հոգի։

Ըստ Ինճիճեանի՝ ԻՍԵԼԱՆ կամ ԻՍՓԵԼԱՆ լեռնազաւառին (ի Նահանգին Ցիարպէքիրի). «Կան զանազան գիւղօրէք, որոնց բնակիչքն առ հասարակ Հայք էին, բայց այժմ սակաւք ոմանք իսօսին հայերէն իսկ հասարակ լեզու նոցա է քրդերէն։ Գրեթէ անուամբ միայն ունին զբրիստոնեութիւն.

1. Բ. Հ. եր. 377. Խօսելով համաձուակի Աչեթաոյի վրայ, կ'ըսէ այսպէս. «Բնակիչք սորա տաճիկք, Հայք և Կիւակաք». բայց դժբախտօրէն չի նշանակեր թէ ո՞րքան էր վերջինս թէ և թէ դեռ ուրիշ ի՞նչ տեսակ կը գտնուէին։

յոտնին անդ եկեղեցի և ոչ քահանայ. բաղումք ի նոցանէ և ոչ իսկ գիտեն խաչակնքելոյ։ Միանգամ ի տարուոջ, ի տօնի Ս. Խաչին, բազմութեամբ գնան յոտիս ի Հազրու եկեղեցին, Այն — ի դրիցի. և անդ մնացեալ զաւուրս երիս կամ չորս՝ տան պատարագ առնեն, և զուրախութիւն իւրեանց կատարեալ՝ անդադար հրազէնս արձակելով, գնան ա՝գա ի Ս. Աստաքերց վանունն. և այս է բովանդակ տարեկան պաշտամունք նոցա։ Որոշին Հայք ի տաճիկաց ապիտակ պաստառ պատելով ի գլուխս իւրեանց»։

Ցոյժ հետաքրքրական է Խաքեանի լեռնաբնակ հայերու գիմման և պատերազմելու նկարագիրը զոր կու տայ Ինճիճեան (Բ. Հտ. 244–245 էջերուն մէջ). բայց որովհետև այդ հատորն սպառած բլլալով՝ շատերուն անմատչելի է, ուստի կարևոր կը համարիմ արտագրել հոս նոյնութեամբ՝ մերայոց օգտին համար ապագային. «Ունի այս գաւառ երկուս մեծամեծ լերինս տարակացս ի միմեանց իբրև միով օթևանաւ. ի մէջ նոցա այլ խոնարհ լերինս, որք են գոտի կցեալ ընդ լերանց Հազրոյ։ Այս երկու լերինք որք տիրապէս կոչին Իսեան կամ Իսքեան, են դրունք գաւառին, և տեղի ապաստանի ապստամբութեան նոցա. զի մի միայն է անցք ելից նոցա։ Ի վերայ երկուց լերանցս ևս է մի մի աւան անպարիսպ. ի միումն բնակեն տաճիկք և քուրդք, իսկ ի միւսումն՝ որ է մեծ և բարձր քան զկեառն տաճկաց՝ բնակին Հայք. ի վերայ երկուց լերանց ևս բդիսէ չորս պատուական. երկիր նոցա բերէ ցորեան և այլ բազում արմտիս։ Տաճիկք են հեծելազօրք և տիգաւորք, որք զորդիս իւրեանց յառաջին տիոց անտի կրթեն յայս արուեստս. իսկ Հայք առ հասարակ հեստակք և ամբաձիգք, այսինքն թիւթենկիրք, ձարտարք յոյժ ի ձգել զտումբս ի նպատակս. զի զորդիս իւրեանց ի հասանել ի չափ հնգից ամաց՝ վարժեն յայս արուեստս. և զի հանապազօր պարապին յայս գործ՝ ոմանք յուսուցանել մանկանց, և ոմանք ի չկորուսանել զուսեալ վարժութիւնն, յայն սակս զօրն ողջոյն լսելի լինին ի վերայ

լերինն ձայնք հրազինաց։ Այս է գրեթէ արուեստ նոցա և զարման, զի առաւել աւազակութեամբ պարապին քան թէ արուեստիւ. յորս սակաւ են յոյժ արուեստաւորք, այսինքն երկրագործք, կտաւագործք, ևն. և այն՝ կանայք նոցա, և ի պէտս իւրեանց միայն։ Մարմնով են յաղթանդամք, բարձրահասակք և զօրաւորք յոյժ. ի գիտս պատերազմի հնարագործք և ճարտարք. շրջին միշտ սպառազինեալք նաև մանկունք նոցա. ի շրջելն ի գիշերի ի լոյս լուսնի, ի յաւազակել զանցաւորս, յոտից մինչև ի գլուխ զգենուն սպիտակ, մինչև ճանապարհորդաց երևիլ հատոր ինչ սպիտակ վիմի։

Ի լինել պատերազմի՝ զամենայն զաղբ և զկարասիս տանց գիւղօրէից իւրեանց բարձեն ի զետեղափոր զաղտնի գուբս, զոր չէ մարթ խնանալ։ Իսկ բնակիչքն ամբառնան կամ ի լեառն Հայոց և կամ ի լեառն Քրդաց, որպէս և դէպ լիցի ըստ յարձակման թշնամւոյն. և զաւուն լերին պատեն առ հասարակ հողաշէն պատնէշաւ. և զնոյն պատեն արտաքոյ 7, 8, մինչև 12 բացեալ խորգովք, ակախեալ մի զկնի միոյ, ըստ որ ի հասանել ամբաց՝ ընկղմեալ ի նմա՝ ոչինչ վնասս գործեն. զկանայս և զմանկունս իւրեանց դնեն յայնմ ամրափակ սահմանին. իսկ ինքեանք հետևակք և հեծելազօրք իջանեն ի վայր՝ պահպանել զանցս լերին. փոխանակի և կարգաւ պատերազմին. երէ տիգաւոր հեծելազօրն խորտակի, յառաջի անցանեն ամրանձից հետևակք. իսկ ի տկարանալն սոցա՝ յարձակին տիգաւորք։ Ի պատերազմելն՝ կանայք և մանկունք նոցա յաւանին ձայն արձակեալ ուրախութեան՝ երգեն զերգս ընդդէմ թշնամեաց։ Այնչափ է սոցա սիրելի պատերազմ, զի զլուր գալստեան թշնամեաց աւետիս համարին անձանց։ Ուստի չեղև երբէք հնար նուաճելոյ կամ բառնալոյ զնոսա, ի դիւրութիւն և յապահովութիւն անցաւորաց։ Յամին 1782 փաշայն Տիարպէքիրոյ հանդերձ այլ ևս երկու փաշայիւք յարեաւ ի վերայ սորա 4500 զօրօք, և զաւուրս 8 պատերազմ տուեալ և ոչինչ կարացեալ՝ դարձաւ յետս, կորուսեալ ի զօրաց իւրոց իբրև 500, զորս կոտորեցին ինքեանք և յաւարի առին զամենայն։ Ի 1785 դարձեալ զօրս առաքեաց ի վերայ սոցա, որոց սակաւ զօրով թուով քան զառաջինն՝ ոչ իշխեցին և ոչ իսկ յարձակել ի վերայ. բայց ի 1798 սպանին զիւրեանց աղա՝ զտէր երկրին. որում ապա յաջորդեաց որդի նորա։ Երկիրս այս ինքեան աղային՝ կոչի Պանօքցոց երկիր, յորում են Հազրօդին, Քառքէ, որ է աւան մեծ բնակեալ ի Քրդաց և ի Հայոց, որք գործեն ասուեղս. և այս երկիր Պանօքցոց՝ է բնմ Ս. Յոհաննու որ ի Մուշ» ևն։

Դժուար է որ այսպիսի պարագայից մէջ կարենային զորքս պահել իրենց հայութիւնը, առանց քրդաց հետ ազգախառնուելու. իսկ եթէ պահած են երբէք, դժուար է որ Եւրոպացիք՝ Քիւրտերու հետ չշփոթեն զանոնք։ Ուշ դնելու են այս բանիս նաև միրազնեայ քննիչքն, որպէս զի Հայոց մէջ դասեն զիրենք։

ԲԱՂԷՇ կամ ԲԻԹԼԻՍ գաւառին վրայ խօսելով (Ա. եր. 167–180) կը գրէ. «Այս ընդարձակ գաւառ որ ի հնումն կոչէր Սասնոյ–ձոր, յարևելից սահմանակից է Խլաթայ և Պատուանայ, յարևմտից Մշոյ, ի հիւսիսոյ՝ Մալազկերտի, պատեալ է դժուարամատոյց լերամբք։ Բնակիչքն են ըստ մեծի մասին զանազան ցեղք քրդաց, յորոց ցեղ ինչ կոչի Աշտանի. բայց յայն գիւղօրէս ուր գտանին յազգէս Հայոց, իսկին (այսինքն քուրդք) առ հասարակ նաև հայերէն. և ոչ են վրանաբնակք և թափառականք, այլ ունին հաստատ բնակութիւն։ Յառաջագոյն բազմութիւն կային Հայոց յայս գաւառ. այլ սակս պէսպէս հարստահարութեանց ցրուեալ՝ այժմ սակաւ մնացին. լեզու նոցա ծանր է և տարբեր յոյժ յայլ գաւառական լեզուաց Հայոց։ Իսկ բնակիչք Բաղիշոյ (քղք.) յառաջ ժամանակաւ էին տունք իբրև 25,000, այլ յանդադար խռովութեանց և ի սաստիկ սովէ ինչ, որ եղև իբրև 60 կամ 70 ամօք յառաջ, բազմութիւն քաղաքացեաց ցրուեալ աստ և անդ, այժմ մնացին տունք իբրև 5,000, յորոց իբր 1,500, տունք են յազգէս Հայոց»։

(Շարունակելի) Հ. Բ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ